

1. FEJEZET

Módszertani bevezető

Ebben a könyvben a társadalmi cselekvések szabályszerűségeit szeretném bemutatni, ezért senkinek sem okozok meglepetést azzal, ha feltételezem, hogy a társadalmi cselekvések világában vannak szabályszerűségek. Márpedig ha vannak, és ezeket le is tudjuk írni, akkor ebből az következik, hogy olyasmit művelhetünk, amit tudománynak szokás nevezni. Igenis van értelme társadalomtudományról beszélni, a társadalom működését is lehet tudományosan vizsgálni. Ez az állítás nem is annyira magától értetődő: voltak, vannak és nyilván még sokáig lesznek olyanok, akik erről másként vélekedtek, vélekednek. És igaz az ellenkezője is: voltak, vannak és nyilván még sokáig lesznek olyanok, akik hitték és hiszik, hogy tudományt csinálnak, de a teljesítményük nem érte, nem éri el azt a szintet, azt a minőséget, amit valóban tudománynak nevezhetünk. Itt persze nem nyílik módom arra, hogy elmélyedjek a kérdésben: mit is nevezhetünk tudománynak. Némi módszertani feszesség, fogalomalkotási és -rendszerzési gyakorlat, erős, de semmiképpen sem kizárólagos konzisztencia, sőt talán inkább a konzisztenciára való törekvés kitarató szándéka, paradigmaticus gondolkodásmódot, formális eszközök, logikai apparátusok alkalmazása, empirikus adatoknak való folyamatos megfeleltetési szándék és gyakorlat – talán ezek a legfontosabb mozzanatok a tudományosság kritériumainak meghatározásakor. De ezek kifejtése és számonkérése helyett inkább csak igényemet és reményemet fejezném ki, hogy a társadalmi cselekvések tudományos igényű leírásakor olyan eszközöket, megoldásokat szeretnék alkalmazni, mint amelyeket más tudományterületeken szoktak.

A társadalomtudománynak van néhány olyan sajátossága, ami a vizsgálatának tárgyát képező jelenség, vagyis a társadalom különösségéből ered. Mivel erről eddig semmit sem mondtam, még nem lenne ildomos arról beszélni, hogy milyen hatásai vannak a társadalomtudomány egészére. Van viszont egy olyan módszertani probléma, amely a társadalom sajátosságainak ismerete nélkül is megmutatható, értelmezhető, befogadható, amiről érdemes előzetesen is néhány szót ejteni.

Amikor a társadalom működését értelmezzük, akkor ezt két nézőpontból is megtehetjük. „Fentről vagy lentől” – mondhatnánk, ha szemléletessé akarnánk

tenni a kétféle megközelítés különbségét, csakhogy ez semmi érdemét nem mond a kétféle szemléletmód lényegéről. A megnevezésük azonban már utal a lényegre: társadalomtudósként a társadalom működését vagy a *módszertani kollektívizmus* vagy a *módszertani individualizmus* elvei, szempontjai alapján vizsgálhatjuk (a módszertani individualizmus alaposabb kifejtését lásd: [Ort97], [Els97], [Sz99]). A két megközelítés abban tér el egymástól, hogy mit tekint a vizsgálat alapegységének, és ebből következően a különböző szintű társadalmi jelenségeket milyen módon, milyen – egymásra épülő – sorrendben magyarázza. Mit is jelent mindez?

A társadalom egészen belüli szabályszerűségek különböző szintű és – legalábbis részben – egymásra épülő fogalmakkal ragadhatóak meg. Amikor arról beszélünk, hogy valaki szeret egy másik embert, vagy végrehajtja a másik utasításait, akkor konkrét, cselekvő emberekről van szó. De a társadalom működéséről beszélünk akkor is, amikor a nagyobb társadalmi alrendszerek sajátosságait állapítjuk meg, például amikor olyanokat mondunk, hogy „a nemzetgazdaság mutatói jók”, „a fizetési mérleg egyensúlyban van”, „az állam eladósodott”. Ilyen esetekben nem konkrét emberekről, hanem emberek egy csoportjáról, valamilyen szerveződéséről, szervezetéről, egy társadalmi intézményről, a társadalom egészének valamilyen részéről, részrendszeréről van szó. A társadalomtudományi fogalmainkkal vagy az emberi cselekvés körébe tartozó, azokhoz „közel álló” jelenségeket ragadhatunk meg, vagy a társadalom mint bonyolult rendszer egészére, részeire, azok működésére utalhatunk.

A módszertani individualizmus szemléletmódja mindig az egyes emberek cselekvéseit, motivációit próbálja meg feltérképezni. Ezért is nevezik gyakran *cselekvéseméleti* megközelítésnek (a másikat pedig *rendszerelméletnek*). A könyvemben megpróbálok felvázolni egy olyan cselekvésemélet körvonalait, amely azon az alapon közelíti meg és írja le a társadalmi jelenségek szabályszerűségeit, hogy konzekvensen az egymással társadalmi kapcsolatba kerülő emberek cselekvéseire koncentrálok. Igyekszem mindvégig következetesen a módszertani individualizmus elvére támaszkodni, de olykor előfordulhat, hogy vizsgálati szempontot kell váltanom. Ha ezt teszem, vagyis amikor eltérek a cselekvéseméleti szemléletmódtól, azt mindig jelezni fogom.

* * *

A könyvemben ismerős, gyakran, széles körben és sokféle értelemben alkalmazott fogalmakat használok. Előfordul azonban, hogy egy-egy fogalmat különböző szerzők, különböző szakmák különbözően értelmeznek, és ez a helyzet kezelhetetlen. Az egyetlen lehetőség ilyenkor az, hogy az eltérő értelmezések közül valamelyiket kiválasztjuk, hogy minél konzisztensebb elméletet, minél pontosabb modellt tudjunk felállítani az emberi cselekvések leírására, értelmezésére. Ez a helyzet gyakran megköveteli, hogy a sokjelentésű fogalmat „megtisztítsuk” a fölösleges jelentésréttegektől, és egy olyan, számunkra vállalható, a lehető legpontosabban megadott jelentést rendeljük hozzá, amely konzisztens marad a modell többi fogalmával. Másként szólva: a tárgyalásba vont fogalmainkat olykor *explikálnunk* kell. Az

explicáció művelete módszertanilag nagyon fontos, mert sokszor csak így lehet egyértelművé tenni a mondanivalónkat, a fogalomértelmezési gyakorlatunkat.

* * *

A módszertani fejtegetések után röviden bemutatnám a könyv gondolatmenetének belső logikáját. A könyv legfontosabb célja az, hogy két tudományos megközelítést egybegyűrjön. Az egyik a népszerű és sok területen nagyon hatékony játékelmélet, a másik a szociológia. Pontosabban a szociológiának az a megközelítése, amely a társadalmat társadalmi konstrukciók világaként értelmezi. A játékelmélet az érdekezérelt cselekvések logikájával foglalkozik, és lényegében nem számol – vagy nem képes számolni két fontos társadalmi ténnyel. Egyrészt a cselekvéseinket rengeteg társadalmi konstrukció határozza meg (értékek, normák, hitek, tudások, hiedelmek), amelyek kultúrafüggőek, nem eleve adottak, nem magától értetődőek, hanem konstruáltak. Másrészt a cselekvéseinket sokszor azzal befolyásolják mások, hogy hatalmat gyakorolnak felettünk, vagyis akaratum ellenére készítenek minket valamilyen cselekvésre. Ez a két kérdés egyszerűen nincs jelen a játékelmélet problématerében. Ezt a hiányt nem lehet elfogadni, hiszen a társadalmiságunk lényegéhez ugyanolyan erősen hozzátartozik a társadalmi konstrukciók teremtése, fenntartása, az azokhoz történő igazodás, mint a hatalomgyakorlás, amely nagyon sok társadalmi szabályszerűség forrása, magyarázó tényezője lehet. A cél éppen ezért az, hogy megpróbáljuk egybegyűrni a játékelméleti és szociológiai nézőpontot.

Először át kell tekinteniünk a társadalmi konstrukciók világát (ez a legfontosabb „üzenet”, ezért a könyvet is ezzel kezdem). Meg kell ismernünk a normákat, az értékeket, a hiteket, hiedelmeket, tudásokat, praxisokat, az érzelmeket, az akaratoakat, szándékoakat, értelmezéseket, az emberek által teremtett, konstruált megnyilatkozásokat – sok-sok példával illusztrálva a konstruáltság tényét és sajátosságait. Ennek során mindvégig szemléltetni kell azt a fontos tételt, hogy a konstruáltság egyik fontos következménye a konstrukciók megváltoztathatósága, illetve az ebből adódó tény, miszerint a társadalmi konstrukciók világában semmi sem teljesen determinált, semmi sem egyértelműen meghatározott (azaz minden állítás csak valamilyen valószínűséggel érvényes).

Miután áttekintettük, hogy milyen sok és milyen sokféle társadalmi konstrukciót építünk fel magunkban (ekkor még nem keressük a választ arra, hogy hogyan), elkezdhetjük körbejárni azt a problémát, hogy a társadalmi cselekvések során sokszor nem tehetünk meg mindent, amit szeretnénk. Mégpedig azért nem, mert ahogy mi, úgy mások is akarnak valamit a világtól, tőlünk, és sok esetben konfliktusba kerülünk egymással. A konfliktus feloldása pedig olykor kényszer alkalmazásával történik meg. Ez a hatalom jelensége. A hatalom a kényszervezérelt szituációk világa, amelyekben mások egyszerűen ránk erőltetik a saját akaratoukat. Ez persze rengeteg járulékos konfliktussal jár, ezért „kialakul” egy másik jelenség, az uralom, amely a hatalmi helyzetek egy részét egyszerűen normákba építi be, és a normákhoz történő igazodás révén „fegyelmezi” a résztvevőket. A normák

által fenntartott rend képzete, tartalma – mint minden társadalmi konstrukció – változhat. A fennálló normatív rendet, a konvenciókat, a jogot mindig lehet támadni, a tartalmukat mindig el lehet képzelni másként, és lehet változtatni is rajtuk (vagyis lehet más társadalmi konstrukciókban gondolkozni). A konstruált-ság, a teremtettség mozzanata felveti a történelmi szempont érvényesítésének, a történelmi érzékenység folyamatos fenntartásának igényét.

Kényszert (akár a hatalom különböző formáit, forrásait, akár a normákat, az uralmat) nem minden helyzetben lehet alkalmazni, sőt életünk folyamán sokkal több az olyan társadalmi szituáció, amikor nem kényszerek által meghatározott, hanem kényszermentes cselekvéseket hajthatunk végre. Ezekben az esetekben már alkalmazható a játékelmélet, azaz az érdekvezérelt cselekvések, a racionális döntések elmélete. Persze a kényszermentes cselekvések területén is rengeteg konfliktus merül fel, épp ezért nem véletlen, hogy a játékelmélet egyik kulcsfogalma a társadalmi dilemma kategóriája. A játékelmélet kibontásakor bemutatom a különböző alapjátékokat (életszerű példákon keresztül is), és megpróbálok rendet tenni, mert nagy a kavarodás ezen a területen. Ennek során sok, az első fejezetben kibontott fogalmat be lehet építeni a magyarázatokba (az értékeket/hasznosságokat, a normákat, a maximákat stb.), amire azért fontos felhívni a figyelmet, mert ezeket a kapcsolódási lehetőségeket eddig elhanyagolták a játékelmélet művelői.

A következő lépésben, de még a játékelméleti megközelítés keretei közt maradva igyekszem megmutatni, hogy játékelméleti alapon is meg lehet magyarázni azt, hogy a társadalmi kapcsolatokban nem feltétlenül kizárólagos az érdek alapú, önző cselekvés fennmaradása és elterjedése. Ez persze a szociológusoknak, antropológusoknak nem meglepetés, hiszen a társadalmi szolidaritás számtalan megnyilvánulási formája ismert számukra, noha az önérdékkövető egyén önző magatartására vonatkozó tételt a játékelméletek többsége fenntartja. Ezért fontos megmutatni, hogy a kooperáció, az altruizmus, a reciprocitás, a reputáció fogalmi levezethetőek játékelméleti alapokon is.